

HORN ILDIKÓ

MÓRICZ ZSIGMOND, A MŰKEDVELŐ TÖRTÉNÉSZ

„Mennyi érdekes adat, milyen szorgalmasak ezek a történészek és mégis milyen keveset mutat, amit produkálnak!”¹

■ Sok író álma a példaadó nagy történelmi regény megírása, sok történész rémálma pedig ezek olvasása.² Móricz Zsigmond megélte mind a kétfajta álmot. Amikor már jó ideje gyűjtötte az adatokat Bethlenről szóló könyvéhez, az általa imádvá megvetett korai ideáljához, Jókaihoz fordult. De úgy járt, mint a kutatott korszakukról szóló regényeket olvasó történészek jó része, nem bírta elviselni az általa megismert múlt és az írói fantázia között feszülő fájó különbségeket: „Mikor történelmi regényhez nyúltam, elővettem az Erdély aranykorát, de harminc-negyven oldal után letettem. Nem tudom olvasni. Nem elég, hogy teljesen légből kapott, hogy történelmi gyökerei csak olyanok, mint a pipafüst vékony csíkja, amely odafent bodrokká s felhőkké terebélyesedik, de azért csak dohányfüst marad s nem valóságos felhődzés.”³

Saját történelmi tárgyú műveihez Móricz szakemberhez illő alapos gyűjtőmunkát végzett, és könyvtárának vonatkozó része is csak a történész-könyvtárakhoz hasonlítható.⁴ A téma lassan formálódott ki, mert mint írta, sokáig „kerestem nemzeti hőst, akiről regényt lehet írni, valakit, aki evvel a néppel nagyot tudott alkotni”.⁵ Útkeresését 1934-ben már egy jól kidolgozott ideológia mentén fogalmazta meg. Az első számú jelöltjéből, Mátyás királyból hamar kiábrándult, mert „reneszánsz zsarnok, [...] nem volt politikájában magyar, [...] egyetlen álma az volt, hogy római császár legyen.” A két országépítőt, Szent Istvánt és IV. Bélát pedig azért vetette el, mert olyan régen és

Elégedetlensége ellenére Móricz tisztelte a történészeket, és hamar rájött, hogy a tanulmányaikban leírtak közel sem fedik a fejükben meglévő tényleges, sokrétű tudást, ezért kifejlesztett egy sajátos oral historyt.

más kultúrában éltek, hogy bennük már nem találta meg saját kora előképét. A „tipikus tyrannus és zseni” Nagy Lajostól is elfordult, mert nem azt akarta megmutatni, hogy egy idegen „mit tud csinálni evvel a csordával, hanem valakit, aki belőlünk való s lényegében ugyanaz, mint ők, a faj”. Így talált végül Bethlen Gáborra, aki „árvagerek, magacsínálta ember s ízig-vérig magyar minden célkitűzésben”.⁶

A hőskerésés valójában korántsem ilyen kiforrott elképzelések mentén történt. Inkább egy-egy ihletet adó mozzanat fordította az író figyelmét az adott történelmi személy felé. 1902-ben még Szegedi Kiss István reformátorról akart írni, aki azért tetszett meg neki, „mert énekelve járta be az országot”.⁷ Bethlenben először az fogta meg, hogy „örökké levelezett”, II. Rákóczi Ferenc esetében pedig a testmagassága és gazdagsága ragadta meg Móricz képzeletét, a róla szóló regényt ezért a „Kétméteres ember kétmillió holddal” címmel tervezte megírni. De ugyanilyen villámcsapásszerű volt a kiábrándulás is, amikor meglátta egy Rákóczi-levélen a fejedelem kézjegyét: „azt az aláírást nézegettem, s undorodtam tőle... Iszonyúnak tartottam annak az embernek a jellemét, aki nem röstell egy falatnyi papiroson ilyen cikornyás és lehetetlen aláírást cselekedni.”⁸ Egyéb terve mellett Móriczot még Dózsa György, Fráter György és a szerelméért fogságba vetett, de onnan megszökő Forgách Zsuzsanna kalandos élete is felcsigázta.

Interjúi, visszaemlékezései szerint kb. 1917–1919 között kezdett Bethlennel foglalkozni, de levelezéséből egyértelmű, hogy már 1913 elején kiforrott elképzelései voltak. Az akkoriban Sárospatakon élő lelkész és költő barátját arról biztosította, hogy „lesz az írónak történelmi regénye, kedves Kiss Géza, mert az író belsejében már megvan. [...] Belülről én már látom Bethlen Gábort.”⁹ Ekkorra már eldöntötte, hogy nem drámát akar írni, hanem háromkötetes regényben fogja feldolgozni a fejedelem életét, akit „a letűnt századok egyik legnagyobb magyarjának, legmagyarabb nagyságának” tartott. Bethlen leveleinek nagy részét szintén olvasta már, és még inkább meg akarta ismerni a kor nyelvzetét, mert jellegzetességeit a regényben is erőteljesen érvényesíteni kívánta.

Nem véletlen, hogy Móricz emlékeiben mégis az első világháború végéhez kapcsolódott a Bethlennel kapcsolatos kutatásainak kezdete. Egyrészt ekkor már intenzíven ezzel foglalkozott, másrészt Bethlen személye és kora egyfajta menedéket jelentett számára. Erről több írásában és interjújában hasonlóan vallott: „Amikor a háború tetőpontján dült, nagyon elkeseredtem a magyarság jelene és jövője fölött. Vigasztalást kerestem a történelemben és Bethlen Gábor alakja nyugtatott meg [...].”¹⁰ „Tizenhét évvel ezelőtt – mondotta – úgy éreztem, hogy megrendülök az idők súlya alatt, akkor találkoztam gondolatban Bethlen Gáborral, aki azóta szakadatlanul befolyásol, vigasztal és inspirál.”¹¹

Lenyűgöző az a kutatómunka, amit Móricz előtanulmányként a regényeihez végzett. Ebben bizonyára sokat segítettek ifjúkora pénztelenségben végzett néprajzi gyűjtőútjai és az Országos Monográfiai Társaságban végzett kutatói, szerkesztői munkája és írásai.¹² A regényéhez folytatott anyaggyűjtése közben fel-felbukkant a köz- és magánkönyvtárakban is, de az anekdotikus feljegyzések szerint mindig csak röviden időzött ott, a kikért kötetekbe belelapozott, s már rohant tovább.¹³ Sokak szerint ennyi is elég volt az ihlethez, egy-egy jelenet megírásához, de ez azért nem valószínű, mert Móricz mindig mindent gondosan és alaposan lejegyzetelt. A könyvek gyors átlapozása során inkább azt döntötte el, hogy szüksége van-e az adott műre, beszerzésükre ráállítsa-e bevált könyvkereskedőit és antikváriusait. Ezt támasztja alá az 1926-os erdélyi útja is, amikor szintén csak 15-20 percet töltött a könyvtárakban, részben az időhiány miatt, részben mert ennyi idő alatt mindig talált olyan könyvet, amelynek azonnali beszerzését gyötörő létkérdésnek érezte. Ilyen „most azonnal akarom könyv” volt például kolozsvári gyógyszerész professzor és

orvostörténész Orient Gyulának az erdélyi és bánági gyógyszerészetről írt munkája, amelynek egy része Bethlen Gábor alkimista szerszámaait mutatta be.¹⁴

Sajátos napirendje és munkamódszerei nem tették lehetővé Móricz számára a rendeltetészerű könyvtárhasználatot. Csakis otthon tudott dolgozni, és elengedhetetlen volt, hogy mindig kéznél legyen minden fontos könyv, amelyeket aláhúzásokkal, megjegyzésekkel sűrűn kidekorált. Leányfalui házában dolgozószobájában az egyik hosszanti falat a padlótól a mennyezetig történelmi munkák borították be, gondosan kialakított tematikai rendben. A könyvtár a magyar történelem egészére tartalmazott műveket, de a súlypontot a 17. századi rész jelentette. Egyformán találhatunk szakfolyóiratokat (pl. a teljes *Századok*, *Történelmi Tár*, *Magyar Nyelvőr*), forráskiadványokat (többek közt a *Monumenta Hungariae Historica* sorozatai), történeti szintéziseket (Marczali Henrik *Nagy Képes Világtörténete*, Kőváry László kötetei, a millenniumi *Magyar nemzet története*, Hóman–Szekfű), gazdaság-, egyház-, művelődés- és hadtörténeti szakmunkákat, valamint a Magyar történelmi életrajzok sorozat vonatkozó darabjait, sok más különálló kisebb biográfiával együtt.¹⁵

A biztos történelmi alapot a szakirodalom szolgáltatta. Ezekből a művekből ismerte meg Móricz a narratívát, a szükséges kronológiát és minden egyéb fontos adatot, vagy, ahogy ő fogalmazott, „ezekben kutattam s kerestem a megnyugtató igazságot”.¹⁶ A könyvek tele vannak aláhúzásokkal, a margót sűrűn teleírt, apró betűs szelvényzetek tarkítják. A legfontosabbnak ítélt kötetek elején, a címoldalon és a szennylapon sajátos tartalomjegyzékekre is bukkanhatunk: Móricz felírta, hogy az őt érdeklő részeket és a vonatkozó saját bejegyzéseit hol találja a könyvben. Sokszor olvashatunk forrásokra vagy más művekre mutató utalásokat. Az olvasottakhoz személyes véleményét is hozzáfűzte, olykor kiegészítette, sőt kijavította a szerző állításait. A kötetek üres lapjaira számos kiegészítő adatot írt fel, például a szultánok, európai uralkodók, magyar királyok és az erdélyi fejedelmek sorrendjét a pontos évszámokkal, de felrajzolt genealógiákat, sőt néha térképet is. Külön figyelmet fordított a dátumokra, kiszámította, hogy az adott esemény a hét melyik napján történt, és hogy mikorra estek az adott évben a nagy egyházi ünnepek. Gondosan feljegyezte a katonák zsoldját, mérlegelte ennek vásárlóerejét, vizsgálta az egyes termények árát, amelyeket igyekezett átszámítani saját kora pénznemére is. Mindig pontosan vezette, hogy szereplői éppen hány évesek, és mennyi a köztük lévő korkülönbség.¹⁷ Felírta magának a definíciókat, beazonosította a kevésbé ismert tárgyakat, megadva használatuk pontos leírását is.

Móricz alaposan kivesézte és hasznosította a történelmi szakirodalmat. A történészek eredményeivel azonban egyáltalán nem volt kibékülve, mert csak részben találta meg bennük azt, amire szüksége lett volna. Bosszankodott is emiatt: „Miért nem írjátok meg ezt soha, mikor írtok róla? Hogy van az, hogy ezt csak csillag alatt írják meg a történetírók?” A korszak történetírása, különösen a két világháború között, jelentős fejlődésen és átalakuláson ment keresztül. Móricz az 1922-ben megjelent *Tündérkerthez* még csak a századvég és a századelő történészeinek a francia–angolszász pozitívizmus és a német historizmus szellemében írt műveit használhatta. Témájából fakadóan ezen belül is főként a nemzeti romantikus irányzat szolgáltatta számára az alpanyagot. Ugyanakkor érdeklődött a korai szellemtörténet jegyében fogant munkák iránt is: megvásárolta és hasznosította Acsády Ignác, Tagányi Károly munkáit, olvasta a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* cikkeit.

A romantikusokkal szembeni egyéb irányzatokat is figyelemmel követte, de mivel ezek súlypontja a 18–19. századi problémákra toldott át, a Bethlen korára fókuszáló Móricz ezekből közvetlenül nem profitált. Szekfű Gyula írásaitól kezdetben idegenkedett, míg a Domanovszky Sándor köré tömörülő új szellem-, illetve művelődéstörténeti iskola, majd az ebből kiváló Hajnal István és Mályusz Elemér munkás-

sága az *Erdély-trilógia* szempontjából későn, csak az 1930-as évek végére teljesedett ki: a *Magyar Művelődéstörténet*, illetve a *Település és népességtörténeti értekezések* kötetei 1939 és 1943 között jelentek meg.¹⁸ Historiográfiai szempontból azt mondhatjuk, hogy Móriczban a történetírással szemben egyszerre fogalmazódtak meg ókonzervatív és nagyon modern elvárások: a pozitívizmus és szellemtörténet adatgazdagsága mellett a majd csak az 1960–70-es években megjelenő pszicho- és mikrotörténelem együttesen tudta volna az igényeit kielégíteni.

Leginkább az emberi motívum, az egyén politikaformáló szerepe, az egyes történeti alakok magánélete és a köztük feszülő ellentétek érdekelték, és ezeket hiányolta a legtöbb szakmunkából. Erre jó példa Szekfű Gyula Bethlen-monográfiájáról írt kritikájának egyetlen elmarasztaló része: „...Bethlen Gábor lelkéletének vannak mélységei, amikhez Szekfű nem nyúl hozzá. Családi életét Szekfű nem kutatta fel s nem ismerte meg, s nem vette tárgyalásba. Pedig ott vannak életének legfontosabb titkai.”¹⁹

Ugyanez a megközelítés figyelhető meg a Balla Antallal folytatott kávéházi beszélgetés során, amikor éppen II. Rákóczi Ferenc állt érdeklődése fókuszában, és az ő indítékairól faggatta az újságírásba és politikába is belekóstoló történészt. Balla szakszerű magyarázata azonban nem elégítette ki az író, aki türelmetlenül szakított a félbe: „Nem, ez nem magyarázat. Mi volt az emberi ok, hogy neki föltétlenül forradalomba kellett menekülni?”²⁰ Az emberi konfliktusokra érzékenyen figyelő Móricz a beszélgetés során végül megvilágosodott, és arra a megállapításra jutott, hogy a Rákóczi-szabadságharchoz alapvetően a 176 cm magas Lipót császár és a közel kétméteres Rákóczi közti magasságkülönbségből fakadó ellenszenv, sőt gyűlölet vezetett. Talán maga is érezte, hogy erre a szálra nehéz lenne a fejedelem alakját és harcát ráépítenie, hasznosítható forrásokat sem talált hozzá, igazáról mégis meg volt győződve, és a kérdés haláláig foglalkoztatta.²¹

Elégedetlensége ellenére Móricz tisztelte a történészeket, és hamar rájött, hogy a tanulmányaikban leírtak közel sem fedik a fejükben meglévő tényleges, sokrétű tudást, ezért kifejlesztett egy sajátos oral historyt. Levélben, de még inkább személyesen kereste fel a történészeket, és tette fel sorra azokat a kérdéseket, amelyekre a könyvekből nem kapott választ. A már említett Balla Antal mellett a Magyarországra áttelepült erdélyi genealógus Sándor Imrét faggatta, Veress Endrével a gyulafehérvári fejedelmi palota építéstörténetéről beszélgetett, Gyalui Farkas Bethlen és Brandenburgi Katalin esküvőjéről küldött neki korabeli leírást. Sokat tanult a levéltárostörténész Komáromy Andrással való beszélgetésekből is, aki „a Pannónia-kávéháznak bal szélső kerek asztalánál trónolt, télen, nyáron délután öttől nyolcig”. Komáromy többek közt a Báthory–Bethlen-kor kiváló szakértője volt, a *Századok*ban megjelent „Bűbajos” Báthory Anna-tanulmánya, vonatkozó forrásközlései mind beépültek a trilógiába. Kapcsolatukról abból a megrendítő nekrológból kapunk képet, amellyel Móricz a fia halála miatt öngyilkosságot elkövető idős tudóstól búcsúzott: „Ha megfáradtam a mában, csak elmentem hozzá, a tegnapelőttöz és felderült a szívem. [...] Ha egy történelmi nevet fölvettem előtte, a személyes ítélet ridegségével pattant fel. Lehetett az király, fejedelem, főúr: neki személye által s egész egyéniségén keresztül volt ismerőse. Barátja, vagy ellensége. Neki senki sem volt halott: mindenki élt tetteiben. Nem holtakkal komázó tudós volt, hanem egy régi magyar világunk tagja... Az egész ország múltja ott élt benne, levéltári fascikulásokban, még fel nem tárt igazságokban.”²²

Móricz anyaggyűjtő módszeréről erdélyi útja alapján nyerhetünk képet.²³ Felvidéki gyűjtőútját követően indult Erdélybe, és nagyváradi előadása után 1926. december 4-én érkezett Kolozsvárra, de már 12-én, a tervezettnél jóval korábban kénytelen volt hazautazni. Irodalmi körök meghívására érkezett, két egyfelvonásos darabját is

bemutatták, a helyi arisztokrácia, valamint a világi és értelmiségi elit meghívásainak is eleget kellett tennie. Ma már nehéz elképzelni, hogy mit jelentett az erdélyiek számára ekkor annak a magyarországi írónak a megjelenése, aki közvetlenül Trianon után egy erdélyi embert, a háború káoszából békét és országegységet teremtő fejedelmet választott regénye főhősének.

Az író számára azonban a legfontosabb célt a *Tündérvkert* folytatásához való anyaggyűjtés jelentette. Ezért amúgy is rendkívül zsúfolt programját gyulafehérvári, nagyenyedi és vajdakamarási kirándulással is kiegészítette. Igyekezett minél alaposabban megismerni az egykori fejedelmi palotát, Bethlen akadémiaját, vadászó helyeit és a tóvidék madárvilágát. Kolozsváron felkereste az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárát, Érem- és Régiségtárát, az EKE múzeumát. Összegyűjtött számos könyvet és folyóiratot, amelyet korábban nem ismert, vagy a cenzúra miatt nem jutott el hozzá. A legértékesebb adatait azonban itt is a szakemberekkel való személyes beszélgetések során szerezte. A múzeumokban Roska Márton és Orosz Endre régészek kalauzolták és mutatták meg a Bethlenhez köthető tárgyakat. Izgatottan hallgatta végig a már említett Orient Gyula előadását, a Károlyi Zsuzsanna-életrajzot író Bodrogi Jánossal is hosszan beszélgetett Enyeden, és nagyokat nevetve jegyzetelte le Gyallay Papp Domokos anekdotáit.

A legnagyobb várakozással a Kelemen Lajossal való találkozás elé tekintett, akit úgy ajánlottak neki, mint „Erdély élő történelmét”. Az időhiány ellenére háromszor is találkozott, és már az első alkalommal kölcsönös szimpátia és barátság alakult ki közöttük. Kelemen Lajosnak imponált Móricz tájékozottsága, hogy „nagy készüléttel jött”, az író pedig nem tudott betelni a legendás levéltáros tudásával. „Csak egy nagy baja van – mondta –. Az, hogy nem vihetem magammal Pestre, hogy ő csak folyton beszéljen, én meg mind, amit mond, regénybe stilizáljam.”²⁴ Elválásuk után Móricz többször kapott még segítséget Kelemen Lajostól, akinek a küldeményeiben a Wesselényi- és Toldalaghy-levéltárból másolt levelek, vallatások és jegyzőkönyvek voltak, csupa olyan szöveg, amely kisebb változtatásokkal belekerült a trilógia további kötetébe. Kelemen Lajos abban is sokat segített, hogy a megtekintett tájak, épületek, de főleg azok a 16–18. századi szövegek, amelyek nem közvetlenül Bethlen szűk korszakához köthetőek, hogyan, milyen eszközökkel használhatóak fel a regényben úgy, hogy ne váljanak anakronisztikussá.²⁵

Ez a hosszadalmas és nagyon alapos, szinte történést idéző felkészültség végül milyen narrációt hozott létre, és hogyan vált írói teljesítménnyé? Izgalmas kérdés, hiszen az irodalmat és a történelmet – utóbbi szaktudományá válásától kezdődően – egymást kizáró beszédmódnak szokás tekinteni.²⁶ Móricz számára viszont a hitelesség vagy annak látszata kulcskérdést jelentett. El akarta hitetni, hogy regénye magát a fikciók nélküli meztelen történelmi valóságot mutatta meg, csak éppen a szakemberek műveinél sokkal élvezetesebb és művészibb formában, sőt gazdagabb tartalommal, mert íróként nagyobb figyelmet fordíthatott a forrásokból szintén kiolvasható belső történésekre, az emberi motívumokra. Az Erdély-trilógia cselekménye tényleges történeti események láncolatára épült, a helyszínek valóságok, a szereplők többségében egykor igazolhatóan létező és cselekvő hús-vér emberek, akik az eredeti társadalmi besorolásuknak megfelelő helyet kaptak a regényekben is.

A hitelesség alátámasztására és az olvasónak a múltba való beköltöztetésére szolgált a trilógia nyelve is. Móricz kreatív nyelvhasználata jól ismert, szinte minden művének megteremtette a maga saját nyelvezetét és ebből fakadó atmoszféráját. A szövegátvétellel is találhatunk máshol példát, olyannyira, hogy még plágiummal is megvádolták.²⁷ Itt azonban többről van szó, Móricz beleszeretett a 17. századi magyar nyelvbe. Bethlen személyéhez is ez vezette el, amikor egy antikváriusnál kezébe került a Török-magyarokri Államokmánytár első kötete, benne Bethlennek mint-

egy ötven levele. „Ezek a levelek – vallott erről később –, különösen a Bethlen saját levelei, egyszerre csodálatos élességgel világították meg az elmúlt kort, annyira, hogy szinte részesévé lettem a Bethlen életének, gondolkodásának, tetteinek. Az ember szólalt meg bennük... Okosan, higgadtan, de legtöbbször temperamentummal, szenvedéllyel, lázító hévvel, s oly közvetlenséggel, mint egy regényírónál.”²⁸ Móricz Virág szintén több helyen leírta, hogy mennyire fontos volt apja számára a régi magyar nyelv ismerete és használata. A Mátyás királyról szóló regénytervét is éppen azért vetette el, mert „nem talált egyetlen magyar sort sem, mely tőle származnék”.²⁹ A regénybeli erdélyi nyelvi világ megteremtése során Móricz odáig merészkedett, hogy a trilógiát jócskán megtöltötte korabeli vendégszövegekkel, és ezt nem is kívánta eltitkolni: „Amit leltem az aktákban, mindent behabzsoltam... a széki királygyilkosság, amit a kor krónikásától készen kaptam és semmit sem akartam elhagyni... Báthory halálának a leírása, amit szintén a krónikából vettem és objektív tisztaságban akartam megőrizni. Ugyanígy készen kaptam a török szultán jelenet szövegét.”³⁰ Más esetben arról nyilatkozott, hogy Pázmány Péter minden, a könyvben szereplő mondatát az érsek eredeti irataiból vette, de hasonlóan járt el Esterházy Miklós esetében is.³¹ Károlyi Zsuzsanna, Bethlen, Báthory Gábor, Thurzó György és mások levelei sorra visszaköszönnék a kötetek lapjain. Ha valaha is elkészül a trilógia kritikai kiadása, nemcsak az lesz majd a meglepő, hogy hányszor és hogyan dolgozta át Móricz az egyes részeket, hanem a vendégszövegek mennyisége és provenienciájuk sokrétű szélessége is megdöbbentően fog hatni. Ez az írói technika Móricz korában rendkívül újító és modern volt, hiszen a vendégszövegek gyakorlatát, a posztmodern citatológiát valójában Esterházy Péter teremtette meg a kortárs magyar irodalomban.

Móricz tehát a forrásokban tetten érhető múltat emelte át a regénybe, de mondanivalója önmagában ettől még nem vált hitelessé. Valójában nem a történelmi szöveg eredeti szellemét tisztelte, hanem a szavak, szófordulatok régies szépségét és kifejezőerejét csodálta. A forrásokat történészként gyűjtötte össze, de íróként, kötetlenül és szabadon használta fel: szétdarabolta, kiforgatta, a saját elképzelései szerint applikálta. Érdekes, hogy módszere mennyire hasonlított a 17. század végén alkotó Bethlen Farkas eljárásához. A kancellár-történetíró az Erdély története megírásakor a források szűkössége miatt kényszerült arra, hogy különböző jelentéseket, leveleket szétdarabolva, szónoklattá vagy dialógussá, azaz élőszóvá változtasson. De amíg ő gondosan ügyelt arra, hogy a történelmi hitelesség határait ne lépje át, addig ez Móricz esetében már nem volt ilyen szigorú feltétel. Ezt az is mutatja, hogy nemcsak 17. századi vagy közel korabeli vendégszövegek kerültek a regénybe, hanem saját korának írásai is. Ilyen például a második kötet nyitójelenete, amelynek szövegét kis átdolgozással Kelemen Lajosnak egy Kolozsváron átélt különleges természeti jelenséget leíró leveléből kölcsönzött.³²

Még meglepőbb, amit a *Tündérkert* negyedik, már átdolgozott kiadásában tett: a Bethlen és a felesége közti egyik dialógusban Károlyi Zsuzsanna szövegéhez Magoss Olgának, régi barátnőjének – akinek később a kezét is (sikertelenül) megkérte – egy hozzá írt hosszú levelét használta fel gyakorlatilag szó szerint.³³ Móricz tehát a vendégszövegeket nem a múlt pontosabb rekonstrukciójához használta, hanem nagyon is kreatívan alkalmazva, új struktúrában, új mondanivalóval feltöltve helyezte el. A történelmi narratíva természetesen sérült, de az író nem is ezt akarta megőrizni, hanem a múltat és annak írott emlékeit a saját céljainak szolgálatába kívánta állítani.

Arról, hogy mi volt ez a cél, maga Móricz Zsigmond is sokszor írt. Erősen foglalkoztatta a történelem szerepe, a történészek felelőssége. Ranke – már csak az olvasmányain keresztül is – rá szintén nagy hatást gyakorolt. Móricz azért is végzett olyan alapos előmunkálatokat, hogy minél pontosabban megismerje a történelmi Erdélyt, és olyannak írja le, amilyen valóban lehetett. De míg Ranke azt vallotta, hogy a törté-

nésznek nem a múlt megítélése és nem is a kortársak okítása a feladata a jövő érdekében, hanem csupán azt kell megmutatnia, ahogy valójában történt, Móricz más végkövetkeztetésre jutott. Ars poeticáját a trilógia harmadik kötetében fejtette ki, Bethlen és a történetíró Bocatius párbeszédében, a fejedelem szájába adva a kulcsmondatokat: „Domine, a história nem arra való, hogy az ember csak éppen megismerje, mi volt s hogyan, hanem arra való, hogy ami már egyszer megtörtént, tanúsággul legyen a későbbi időkben mindenkinek, aki hasonlatos sorsra jut.”³⁴

Móricz sokszor érezte magát boldogtalannak a saját korában. Nem kellett hozzá Trianon, hogy az legyen, már a századelő társadalma, majd a háború vérontása is végtelenül elkésértette: „A háború alatt nagyon boldogtalan voltam. A háború nem volt a magyarság háborúja. Semmi okunk nem volt rá, és semmit nem hozhatott nekünk. Én nagyon szégyelltem magamat, hogy az egész magyarságot egy parancsszóval bele lehetett vinni ebbe a tűz- és vérözönbe, nem tudtam volna ugyan a módját, hogy kitérjünk előle, de ostobaságnak tartottam, hogy a magyar nép férfiai tömegesen a mészárszéken voltak csak találhatóak...”³⁵ A traumatikus időszakban az emberek többnyire a történelem felé fordulnak, keresik azt az aranykort, amely a pusztulást követi, és amely egyszerre szolgálhat vigaszul és példaként. Móricznak ezt az aranykort Bethlen Gábor kora jelentette. Érdemes idézni egy ezzel kapcsolatos interjújából: „Bethlen Gábor kora pontosan megfelel a mai kornak. Nemcsak a területi szerencsétlenség térképi vonalai hasonlítanak, itt van az asztalomon egy 17. századbeli térkép. A naiv elrajzolás mellett is a mai kegyetlen határok látszanak rajta. De még sokkal inkább hasonlítottak a lelki törés vonalai... Regényemben ezeket a ma is aktuális kortüneteket szintén megírom. Magára ismerhet a mai ember a háromszáz év előtti ősök lelki életében.”³⁶

Móricz elégedetlen volt kora Bethlen-képével: „Bálvány ember volt, aki úgy tünt fel, mint a bronzból öntött s megtüzesített bálványszobrok, amelyeket csak imádni lehet, megérinteni nem... Lassan foszforeszkáló tüneményné lett, amely elvesztette emberi tartalmát.”³⁷ A trilógia célja tehát Bethlen szerepének újáértelmezése lett: a magyarság céljait szolgáló önzetlen politikájának, egyenességének, de emberi esendőségeinek bemutatásával együtt kellett szerethető példaképpé formálni. Móricz bálványt akart dönteni, de az újragyúrt emberi alakot végül ő is bevallottan időtálló „ércbe akarta önteni”.³⁸ A szoborcserét komoly prekonceptióval kezdte el. Kutatómunkája során azonban egyre jobb „történésszé” vált, s maga is kezdte látni kezdeti elképzelése hibáit, már máshogy ítélte meg a kort, s benne a fejedelmet is. „A nap árnyéka is túlságosan történelmi korképpé vált a kezemben újabban. Pedig nem ezzel indultam neki. Én a mát kívántam megírni történelmi keretben, s már a *Tündérbertben* is elhatalmasodott bennem az igazságérzet, s a valóságos tizenhetedik századi problémák elnyomták a mát... Ma már nem látom [Bethlen] politikáját a második korszakban, a háborúk alatt annyira magyarnak: őbenne is hatalmi vágy van...”³⁹

Talán a koncepcióváltás, talán ez a maga előtt sem beismert, hőseből való halvány kiábrándulás okozhatta, hogy a trilógia 2. és 3. köteté roppant vontatottan készült csak el, s nem is érte el a *Tündérbert* művészi színvonalát. Az első kötetre Trianon sokkjában az olvasóközönség a téma és a számos áthallás miatt rendkívül jól és érzékenyen reagált, de a trilógia együttes megjelenéséig eltelt közel 13 év alatt, az 1929-es évfordulós Bethlen-dömpingnek betudhatóan is, az érdeklődés megcsappant, a tervezett 4. kötet folytatásos közlését a Pesti Napló már elutasította: „a közönség megunt, tessék olyat írni, ami érdekes és »hagyja olvasni magát«”.⁴⁰

Ennek ellenére Móriczot haláláig foglalkoztatta a téma, további erdélyi útjain is gyűjtötte a folytatáshoz az anyagot. Számára a trilógia írása egyfajta terápiát jelentett, talán emiatt is írta át annyiszor az egyes részeket. A mű magában hordozza személyiségének és életének minden megoldatlan, megoldhatatlan problémáját. A saját

korával szemben érzett elégedetlenség és tehetetlenség érzését, a lezáratlanul maradt, feldolgozatlan Ady-kapcsolatot, a felesége öngyilkosságát, a nőekkel szembeni frusztrációit és ambivalens érzéseit. Maga is elismerte, hogy az Erdély-trilógiában ezeket a traumákat igyekezett kiírni magából.

Mindeközben viszont elérte azt, amire kezdetben vágyott. Ráirányította egy meghatározó korszakra a figyelmet, és az a kép, amelyet Báthory Gáborról és Bethlenről megalkotott, a mai napig mélyen áthatja a történelmi közgondolkodást, függetlenül attól, hogy maga a mű mennyire olvasott. A történelemszint viszont nehéz helyzet elé állította, mert interpretációja és toposzai olyan erősen beleivódtak a két fejedelemtől alkotott képbe, hogy nagyon nehéz mindezt lebontani és a mai történelmi tudásunk kontextusába beilleszteni. Így miközben fejet hajtunk Móricz írói nagysága előtt, egyben rábólintunk az általa megfogalmazott igazságra is: „Történelmet írni rendkívül nehéz, mert a történelmi alakra ráakodik a múlt tömegtelen salakja s a vélemények kikristályosodott törmeléke.”⁴¹

■ JEGYZETEK

1. Kőmíves Lajos: *Móricz Zsigmond Bethlen Gábor városában*. Keleti Újság 1926. december 8; Csetri Elek: *Móricz Zsigmond és Kelemen Lajos, az Erdélyi Múzeum-Egyesület történetiró levéltárosa*. Erdélyi Múzeum 2009. 3–4. sz. 151.
2. Az irodalom és történelem párhuzamairól, együttéléséről és egymást kizáró beszédmódjairól Gyáni Gábor írt gondolatébresztő tanulmányt: *Történelem és regény: a történelmi regény*. Tiszatáj 2004. 4. sz. 78–92.
3. *Jókai* (Jegyzetek a belső fejlődés történetéhez) Nyugat 1922. évf. 24. sz.
4. Móricz könyvtárát, könyvbejegyzéseit a történelmi művek szempontjából Csáky Edit mérte fel: *Az Erdély történelmi forrásai*. Irodalomtörténet 1979. 4. sz. 772.
5. Idézi Márkus Béla: *Bethlen Gábor arcai. Móricz Zsigmond: Erdély*. In: „Nem súlyod az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Főszerk. Jankovics József. Bp., 2007. 843.
6. Idézi Márkus B.: i.m. 843.
7. A Pesti Napló interjúja Móricz Zsigmonddal, 1934. február 2.
8. Szilágyi Zsófia: *Móricz Zsigmond*. Pozsony, 2013. 283–286; Móricz Virág: *Tíz év*. I. Bp., 1981. 422–423, 461.
9. Hegyaljai Kiss Gézőnek, Bp., 1913. február 7. *Móricz Zsigmond levelei*. S.a.r. F. Csanak Dóra. I. Bp., 1963. 116–117.
10. A Pesti Napló interjúja Móricz Zsigmonddal, 1934. február 2.
11. *Bethlen Gábor, „a béke fejedelme”*. Tudósítás Móricz Zsigmond előadásáról. Pesti Napló 1935. február 12.
12. Vargha Kálmán: *Móricz Zsigmond fiatalkori tanulmányai*. Irodalomtörténet 1960. 4. sz. 229–252.
13. Csáky E.: i. m. 785.
14. Kelemen Lajos naplója alapján Sas Péter: *Kelemen Lajos szerepe Móricz Zsigmond Erdély-trilógiájának történelmi hitelességében*. Irodalomtörténeti Közlemények 2005. 2–3. sz. 183–184. Móricz nemcsak a könyvet kapta meg, hanem Orient Gyula akkor még kéziratot, a következő évben megjelenő munkájából (*Erdélyi alchimisták, Bethlen Gábor fejedeleme alchimiája*. Cluj-Kolozsvár, 1927) egyes fejezeteket is lemásoltak és utánaküldtek Magyarországra.
15. Csáky Edit még Móricz Virág életében járt Leányfalun, és az ő engedélyével mérte fel a könyvtárnak a magyar történelemre vonatkozó darabjait és azok bejegyzéseit. Ismertetéséből kiderül, hogy mind a forráskiadványok, mind a szakirodalom tekintetében Móricz könyvtárában csekély kivétellel minden érdemleges mű megvolt. Csáky E.: i.m. 767–785.
16. Móricz Virág: *Apám regénye*. Bp., 1963.³ 167.
17. Csáky E.: i. m. 773.
18. Romsics Ignác: *A modern magyar történetírás*. http://www.csepeli.hu/csepeli_com/kotet/csepeli60_romsics_ignac.pdf (2015. június 30.)
19. Móricz Zsigmond: *Bethlen Gábor*. Nyugat 1929. 19. sz.
20. Móricz V.: *Tíz év* i.m. 461; Szilágyi Zs.: i.m. 284.
21. Szilágyi Zsófia hosszan idézi Móricznak a *Magyarország* című lapban, 1941. május 4-én megjelent eszmefuttatását. Szilágyi Zs.: i.m. 283.
22. Móricz Zsigmond: *Öreg bölény ment el*. Pesti Napló 1931. december 6. Modern közlése: Tóth Róbert: *Móricz Zsigmond nekrológia Komáromy Andrásról*. Levéltári Szemle 1981. 2–3. sz. 439–441.
23. A *Keleti Újság* mindennap részletesen beszámolt Móricz programjáról. Csetri E.: i.m. 146–155; Sas P.: i.m. 24. Csetri E.: i.m.149.
25. Sas Péter: *Adattár. Kelemen Lajos és Móricz Zsigmond találkozása levelek tükrében*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1997. 2. sz. 185–189.
26. Gyáni G.: i.m. 78–92; Bence Erika: *A történelem, a történetírás és a regény viszonyrendszere*. Híd 2007. november 65–77. Itt szeretnék köszönetet mondani Balogh Juditnak, aki értékes tanácsaival segítette munkámat.
27. Dénes Szilárd: *A Nyelvőr néprajzi közleményei egy plágiumpörben*. Magyar Nyelvőr 1951. 21–25. Szilágyi Zs.: 279.
28. Nyugat 1929, i.m.

29. Móricz Virág: *Móricz Zsigmond szavai*. Magyar Nyelvőr 1949. 284.
30. Csáky E.: i.m. 772.
31. Uo. 776.
32. Sas P.: *Adattár* i.m. 187–189.
33. Móricz Zsigmond: *Naplók 1926–1929*. Szerk. Cséve Anna. Bp., 2012. 659–666.
34. *A Nap árnyéka*. 31.
35. Márkus B.: i.m. 843.
36. Pesti Napló 1934. február 2.
37. Nyugat 1929. i.m.
38. Korábban már idézett levele Hegyaljai Kiss Gézának.
39. Idézi Márkus B.: i.m. 842–843.
40. Szilágyi Zs.: i.m. 274.
41. Nyugat 1929. i.m.

